

**ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ
СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ
THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS
IN KAZAKHSTAN AND THEIR FAMILY MEMBERS**

FTAXP 03.20.00

АЛЖИРДЕ АЗАП ШЕККЕН АНАЛАРДЫҢ ҚАСІРЕТТІ ТАҒДЫРЫ

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер. Мемлекет тарихы институты. Қазақстан, Астана қ. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада АЛЖИР-де азап шеккен аналар тағдыры естеліктер негізінде зерделенеді. Сонымен қатар еңбекпен түзету лагерлеріндегі әйелдердің сандық құрамын анықтауға талпыныс жасалған.

Лагердегі әйелдердің ауын жағдайы, адам құқығын аяққа таптаған саясат деректер негізінде қарастырылған. 1918 жылдан бастап құрылып, шамамен 35 жыл бойы түрліше аталған түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігіне айналғандығы, Кеңестік ГУЛАГта «тұтқындар» құлдардың рөлін атқарғандығы түйінделген.

Түйін сөздер. Саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық мүдде, ұлттық сана және т.б.

IRSTI 03.20.00

THE TRAGIC FATE OF MOTHERS WHO SUFFERED IN ALGERIA

Sarsembina Kuralai Kuandykkyzy^{1*}

¹Candidate of historical sciences, leading researcher. Institute of state history. Kazakhstan, Astana E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Abstract. The article examines the fate of mothers who suffered in Algeria on the basis of memories. An attempt was also made to determine the quantitative composition of women in labor Correctional camps. The situation of women in the camp, the policy that trampled on Human Rights, is considered on the basis of data. It is summarized that prisons and labor Correctional camps, labor Correctional colonies, which were created since 1918 and were variously named for about 35 years, became an integral part of the Soviet state, and in the Soviet Gulag "prisoners" played the role of slaves.

Keywords. Political repression, totalitarianism, national interest, national consciousness, etc.

MPHTI 03.20.00

ТРАГИЧЕСКАЯ СУДЬБА МАТЕРЕЙ, ПОСТРАДАВШИХ В АЛЖИРЕ

Сарсембина Куралай Куандыковна¹

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории государства. Казахстан, г. Астана E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье исследуется судьба матерей, пострадавших в Алжире, на основе воспоминаний. Также была предпринята попытка определить количественный состав женщин в

исправительно-трудовых лагерях. Положение женщин в лагере, политика, попавшая в права человека, предусмотрены на основании данных. С 1918 года созданы различные тюрьмы и исправительно-трудовые лагеря, исправительно-трудовые колонии на протяжении почти 35 лет стали неотъемлемой частью Советского государства, в советском ГУЛАГе «заклученные» играли роль рабов.

Ключевые слова. Политические репрессии, тоталитаризм, национальные интересы, национальное сознание и др.

Кіріспе. Халықтың болмыс-бітіміне үйлеспейтін заңдардың кеңес үкіметі игілігі үшін ғана шығарылуы салдарынан қазақ даласына да жат түрмелер, мәжбүрлеп еңбек еткізетін лагерлер санының артқаны белгілі. 1918 жылдан бастап құрылып, шамамен 35 жыл бойы түрліше аталған түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігіне айналады. Олардың ішінен ГУЛАГ әлемнің барлық тіліне енеді. 1923 жылы 21 тамызда сотталған әйелдерді Ногинск әйелдер түрмесіне қамау керектігі анықталады (Жак Росси, 1991: 8). Алайда мұрағат құжаттарында лагерлік жүйенің алғашқы қалыптасу кезіндегі тұтқын әйелдер туралы мәліметтердің де кездеспейтіндігін де ескеру шарт. И. Сталиннің өзі 1929 жылы КСРО-да еңбекпен түзету лагерлер жүйесін кеңінен дамытуды жан-жақты жоспарлап, 1930 жылы 7 сәуірде арнайы қаулы қабылдады (АОМА, 13: 1). Осылайша бас бостандығынан айырылғандар еңбегін тегін пайдалану мақсатты түрде жоспарланып, 1930 жылдың ортасына дейін, осы мәселе тұрғысында көптеген қаулылар жарық көреді. Осы жоспарға әйелдер де ілікті.

1920-30 жылдары КСРО территориясындағы Колыма, Магадан, Воркут, Сібір, Урал, Қазақстан және өзге де өңірлерде концентрациялық лагерлер ұйымдастырылды. 1930 жылы мамырда КСРО ХКК “Қазақ еңбекпен түзету лагерлерінің ұйымдастырылуы туралы” қаулысын қабылдап, Қазақстанның “аграрлық-мәдени және саяси-шарушылық жағдайын ескере” отырып, қазақ даласын “түрме мен лагерлер орталығына” айналдырды (АОМА, 13: 1). Карлаг 1930 жылы құрылды. Бірақ ол өз алдына өзіндік зерттеушілері бар бөлек мәселе.

1930 жылдың ортасынан бастап тегін жұмыс күшін пайдалануға қатты көңіл бөлінді. Кеңестік ГУЛАГ-та (Заңнан тыс құлдық) «қылмыскерлер» құлдардың ролін атқарған (Кравченко, 1999: 368).

1930 жылдың ортасына дейін айыпталған әйелдерге әдейі арналған лагерлер болмаған. Сол кезде бас бостандығынан айырылған апа-әжелерге “кәнігі қылмыскерше қарап” түрмелерге қамау әдеттегі құбылысқа айнала бастайды (Астана ҚМА, 65: 5761).

1937-жылғы 15-тамыздағы ПХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығынан соң “Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне” арналған арнайы лагерлерді құру қажеттілігі туындайды. Осындай лагерьлерді құру аймақтары болып Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы белгіленеді. Себебі, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді өзгелерден бөлек қамау бұйырылған еді (Сборник, 1993: 86).

1930 жылдың ортасынан кейін КСРО аумағында мынадай әйелдер лагері болған: Алжир, Горький қаласынан 40 шақырым қашықтықтағы Темияков лагері, Фрунзе қаласынан (қазіргі Бішкек қаласы) 100 шақырым жердегі Джангир лагері және Потьмадағы Темников лагері. № 00486 бұйрықта “Отанын сатқандардың отбасы мүшелері” атанып, сотталған әйелдердің барлығын Темников лагеріне жөнелту айтылған болатын. Алайда саяси қуғын-сүргіннің кең көлемде жүргізілуінің салдарынан “Отанын сатқандардың” әйелдеріне арналған лагерлер көптеп құрыла бастайды. Өкінішке орай архив құжаттары осындай лагерлерде қанша тұтқын әйелдердің болғаны және олардың немен айналысқандығы туралы жөнді мәлімет бере алмайды. Қазіргі күні “Отанын сатқандардың отбасы мүшелері” атанып, сотталған әйелдер отырған Темников, Сібір, Қарағанды, Томск, Джанги-джир, Нижний Тагил, Сегежск, Колыма, Потьма секілді арнайы лагерлер белгілі болып отыр. Олардың ең ірілері Темников, Сібір, Қарағанды еңбекпен түзету лагерлері болды (Система, 1981:479).

1937-1938 жылдары ОЛЖИР, яғни Отанын сатқандардың әйелдерінің айрықша лагерлері құрылып, 1940 жылдың жазына қарай көбейе түскен (Жак Росси, 245).

Материалдар мен әдістер. ҚРОМА, АОМА қойнауындағы деректер, сонымен бірге жазықсыз қудаланған аналардың естеліктері негізінде еңбекпен түзету лагерінде азап шеккен

аналар тағдыры зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. “Отанын сатқандардың Ақмола лагері” тарихына тоқталсақ. “АЛЖИР”- сталиндік тоталитарлық жүйе кезінде “халық жаулары” атанып, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, шарушылық, партия кеңес басшыларының, сонымен қатар қарапайым адамдардың әйелдері мен қыздары жазықсыз жазаларын өтеген Ақмола облысындағы лагерь. Ол Қарағанды лагерінің 26-бөлімшесі ретінде қазіргі Астана қаласының Оңтүстік-батысында, Төңкеріс (Малиновка) елді мекеніне КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1937-жылғы 15-тамыздағы № 00486 бұйрығы негізінде құрылған. “АЛЖИР” Карлагтың бір бөлімі ғана. “Саяси сотталғандар” (РСФСР ҚК 58 бабының бөлімдері бойынша) жабық, яғни сыртпен хат-хабар ала алмайтын лагерлерге қамалды. Осындай лагерлер КСРО көлемінде 1930-жылдың ортасынан бастап қана белгілі болды (Жак Росси, 1991: 184). РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының 17-тармағы бойынша бас бостандығынан айырылған аналар қамалған Ақмола лагері тікелей Карлагқа бағынды. Саяси тұтқындар ең ауыр жұмыстарды атқарып, “қайта тәрбиеленді”. Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде “тұтқындарға” жанашырлық білдіргендерге “халық жауы” атағы таңылып, алыс аймақтарға жер аудару жазасы қолданылған.

Ақмола лагері 30 мың га жерді алып жатқан. Онда 3 жылдан 8 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған әйелдер жазаларын өтеді. Олар әр-ұлттың өкілдерінен еді. А. Тасымбековтың “Жан дауысы. Алжир архипелагы” атты еңбегінде жазықсыз сотталған аналардың лагердегі өмірінен көптеген мәліметтер жазылған. Айыпталған әйелдер мал бағып, фабрика салып және жер қазып, бау-бақша егіп, сиыр сауып, киім де тіккен. Олар барлық жұмыстарды атқарған (Тасымбеков, 1993: 210). “АЛЖИР”-дегі ауыр жағдай туралы Мария Даниленко: “Біздер 25, 35, 50 градус салқындық пен 50 градус ыстықта да жұмыс жасадық. Бір жаз ішінде әйелдер 18 құрылыс объектілерін салды...” - (Страницы трагических судеб, 2002: 82), деп өз естелігінде жазады. Лагерлер мен түрмелерде надзирательдердің ішетін тамақты жерге қойып, оның ішіне түкіріп, “жрите контрики” деген кездері де өте жиі кездескен (Жак Росси, 1991: 86). 1937-жылдан 1954-жылға дейін “Р-17” деп аталатын (ресми түрде) 26-шы нүктеде тұтқын әйелдер саны қанша болды деген сұраққа нақтылы жауап беру қиын. Алғашқы жылы-ақ лагерьдегі әйелдер саны 6,5 мыңға жеткен – деген пікір де бар (Тасымбеков, 1993: 41).

Шаймуханов және Шаймуханованың “Карлаг” атты еңбегінде Карлагтағы тұтқын әйелдердің саны төмендегідей көрсетіледі (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997: 21).

1933-2304

1934-3011

1936-3260

1938-7511

1939-17099

Жоғарыда келтірілген сандарға қарағанда 1938-жылдан кейін лагерьдегі тұтқын әйелдердің күрт өскендігін байқаймыз. Сонымен бірге 1935 және 1937 жылдардың көрсетілмегенін де ескеру шарт. Зерттеушілер жоғарыдағы мәліметті Қарағанды облысының ІБ-нің мұрағатынан алған. Ал А. Р. Кукушкина Ақмола арнайы бөлімінде 1938-1946 жылдары 4.482 әйел болғандығын, олардың 2469-ы (55 процент), орыс ұлтының, ал 93-і (2 процент) қазақ ұлтының өкілдері екендігін жазады. Сонымен қатар зерттеуші 1931-1959 жылдар аралығындағы Карлагта жазасын өтеген тұтқындар туралы нақтылы мәліметтің жоқ екендігін, сондай-ақ саяси баппен сотталғандардың және лагердің түрлі бөлімдеріндегі тұтқын әйелдердің санын дәлме-дәл көрсетудің қиындығын да айтып қынжылады. Оның себебі Карлаг құжаттарының өңделмегендігімен байланысты түсіндіріледі (Кукушкина, 2001: 15). Осыған орай тұтқындар саны да түрліше көрсетіледі.

Ал, А.Тасымбековтың айтуынша АЛЖИР-де 22 мың тұтқын әйел азап шеккен (Тасымбеков, 1993:47). Лагердің адам айтықсыз жағдайына шыдамай өздерін мерт қылғандар мен лагерь ішіндегі заңсыздықтың салдарынан жеңдеттер қолынан қаза тапқан немесе ауырып өлген аналардың есімдері бүгінгі күнге толық жетті ме? Жауабы қиын сауал! Себебі, лагерлер мен түрмелердегі заңсыздықтар сол кезеңдегі құжаттарда көрсетілмейтін еді.

Түрмеде, лагерде туылған балалар “лагерь балалары” деп аталған. Ал, еңбекпен түзету колониясы мен лагерлерде туылған сәбилерге арнап арнайы балалар бөлмесін ұйымдастыру 1934-жылы айтылған еді. Аналарды балаларын тамақтандыруға конвоймен әкеліп, әкететін еді. Лагердегі 2 жасқа дейінгі нәрестелер “балалар комбинатында” ұсталған. “АЛЖИР”-дегі төрт жасқа толған балаларды Осакаров балалар үйіне жіберетін болған (Жак Росси, 1991: 201). Лагерлердегі баласы бар немесе аяғы ауыр әйелдер зона тілімен “машка” деп аталған. “Заклученные женщины, начиная с пятого месяца беременности, не подлежат высылке на работу вне места заключения без их на то согласия” - деп РСФСР еңбекпен түзету кодексінде жазылғанымен іс жүзінде жағдай басқаша болды (Собрание кодексов, 1928: 15).

Лагердегі ауыр жағдай (бөлменің салқындығы, тамақтың жетіспеуі, аналардың ауыр еңбекпен айналысуы және т.б.) сәбилерге қалай әсер еткендігін айтпай-ақ түсінуге болады. Тұтқын өмірін бастан кешірген аналардың естелігінде осы жағдай жиі айтылады. Жак Россидің айтуынша, жазасын өтеп шыққаннан кейін де аналардың балаларын іздеп, тауып алуы өте қиындықпен жүзеге асқан (Жак Росси, 1991: 235). Лагерден 3-4 жастағы балаларды сәбилер үйіне жөнелту нағыз әскери қимыл ретінде жүргізілген. Сәбилерді анасынан тартып алу түнгі уақытта іске асырылған. Лагерде болған әйелдер өз естеліктерінде жаны күйзелген аналардың балаларынан айырылған сәттегі жан азабын (надзирательдермен төбелесу, тікенек сымдарға, қабырғаға бастарын соғу және т.б.), тіпті кейбір әйелдердің жынданып та кеткендігін қинала айтады (Тасымбеков, 1993: 49). Сондай-ақ тұтқын аналардың мерекелерді атап өтуге құқы болмаған. Себебі, олар “азаматша” деген құқықтан айырылған болатын.

Түрмелер мен ЕТЛ-де аяғы ауыр әйелдердің жағдайларына ешқандай мән берілмегендігін мұрағат құжаттарды да дәлелдейді. Алжирде КСРО-ның түпкір-түпкірінен келген (Мәскеу, Ленинград, Украина, Белоруссия, Грузия, Армения, Орта Азия) “халық жауының” әйелдері жазаларын өтеді. Сотталған әйелдер “подъем”, “отбой”, “развод”, “обыск” деген лагерь тәртібіне де лажсыз бағынды. Оларды 1938 жылғы 25 тамыздағы заң бойынша (НКВД лагерлері туралы) мерзімінен бұрын босатуға тиым салынды. Тіпті, мерзімі аяқталған аналарды лагерде мәжбүрлеп ұстаған жағдайлар да кездескен. Лагердің азапты өмірін 1938-жылдан 1955-жылға дейін басынан өткерген Күләмдам Қожанованың естелігіне мән берсек: “...Көктемнің жанға жайлы ертеңгі шағы болатын. Лагердің қызметкерлері бізді ауланың ішіне иіріп қойып: Бүкіл жұртшылық Отанымыздың күш-қуатын, хал-ахуалын арттыру жолында бір кісідей ат салысулы. Күні-түні ізденіс, талпыныс. Ал, сендер ше? Рахат! Жағаларыңыз жайлауда, жайбарақат өмір сүріп жатырсыздар. Тамақ үкіметтен! Өңшең әзір асқа тік қасықтар- деп тілдеп-тілдеп алды да, бұдан былай жағдайдың өзгертіндігін, топ-топқа бөлініп, жұмыс істейтінімізді мәлімдеді...”

Біз “АЛЖИР”-дің құзырына өткеннен кейін әрқайсысымыз жеке-жеке сандармен таңбаланғанбыз. Ол сандар таңбаланған кішкене шүберектер үстіндегі киімнің жауырынына және кеудесіне анадайдан көзге шалынатындай сыйпатта ұқыпты тігілуі шарт. Номерін аталған бетте дереу: “мен” деп дауыстауға тиіссің... Жіктеу-сорттау ұзаққа созылған жоқ. Біз мал бағу, төл күту шаруашылығына іріктелген екенбіз. Мен топтың жетекшілігіне ұйғарылыппын. Жүрек шіркін тас төбемнен шықты. Үлде мен бүлдеге оранып, ерке өскен тотай едім. Басыма мынадай күн туды. Ол міндетті ойдағыдай жүзеге асыруым мүмкін еместей. Жұмысында қате, кемшілік болмау керек. Бір жерден мүлт жіберсең бітті. Сұлтекеңмен, бала-шағамен, ағайын-туыс, дос-жарандармен табысармын деген үмітім бар. Қаншама жасқанып, қорықсам да сол орайда тәуекелге бел байлап, мал бағу ісінен босануыма көмектесуін, ал басқа тапсырыстың қайсысынан да бас тартпайтынымды айтпаққа ауыз аша беруім мұң екен - жаңа бастығым қояншығы ұстағандай ақшаңдай жөнелді. Балағаттың неше түрін біледі екен...

Қажып, қалтырап ақыры 1948 жылға жетік-ау! Жаз айының бірі болатын. Қаздай байпаңдап түрменің 4-5 қызметкері сау ете қалды. Сендер - деді олар-қазір дәл осы арада лагердің бастығының атына өтініш жазыңдар. Қағаз, қалам мінеки. Онда таяу арада қолға алған бір іргелі жұмыстарыңның бар екені, оның жуық арада аяқталып бітпейтіні себепті тағы бір он жыл осында қалып, еңбектеріңді әрмен жалғастыруға рұқсат сұрайтындарың, өйткені ол жұмыстың нәтижесін өз көздеріңмен көргілерің келетіні айқын да анық айтылатын болсын. Қол-аяғымыз жансызданып, мелшііп қалыппыз. Өтініштің мәтінін өздері дайындап әкелген екен. Дірілдеп, қалшылдап, жазатайым еңіреп қоймайын деп тістеніп, көшіріп-көшіріп

бердік. Кейін білдік кейбір шаруашылықтағы қарсыласқан әріптестерімізді талай күн карцерге де қамапты. Шынында да бастықтармен айтысып-тартысып ешкім ештеңе өндірген емес. Ондай жағдай байқала қалса, екі-үш төре дереу мәжіліс өткізеді де, әлгі “тәртіпсіздің” айыпталу мерзімін бір-екі жылға, кейде одан да көбірек ұзарта салады, бергісі-бірнеше күн карцерге отырғызады. Сол күні ешкім тамаққа ерін тигізген де жоқ. Солбырая-солбырая орындарымыздан көтеріліп, жұмыстарымызға кегістік. Сол жерде жылап-еңіреп, өңшең тірі өлік ілініп-салынып жүріп жаттық...” (Жұмағалиев, 1998: 3). Көріп отырғанымыздай, «лагерде іргелі жұмыс болғандықтан өз еркімен тағы да 10 жыл қалуға» арыз жаздыртқан. Қарсыласқандар карцерге қамалған. Заңсыздықта шек болмаған.

Елизавета Тухачевская өз естелігінде: “...Дүрліккен заманда қазақ халқының аялы алақанын көрген жанмын. Менің бір байқағаным – көнгіш еді-ау, қазақ аналар, төзімді еді-ау! Небір ауыр жұмыстардың арасында солар жүретін”- деп жазады (Жұмағалиев, 1997: 3).

1938 жылы “АЛЖИР”-ге келген 2103 әйелдің 655-нің аяғы ауыр немесе кішкентай сәбилері болған. Аяғы ауыр әйелдердің барлығы лагерде босанған. Осының өзі-ақ аналар үшін сұмдық азап болатын.

Меңтай Дәукенованың естелігінде: “...Күйеуім Жұмағалиды 1937-жылы ұстады. Бізді пәтерден қуды. Үш және жеті жастағы балаларыммен көшеде қалдым. Күйеуімді ұстаған соң, екі айдан кейін ПХК қызметкерлері мені балаларыммен қосып Ақтөбе түрмесіне әкелді. Балаларымды менен айырып тартып әкетті”-дей келе, түрме камераларында 100-140 адамнан болғандығын, өзін тергеуге бір мәрте шақырғандығын айтады. Меңтай Дәукенованы 8 жылға соттайды. 27-тамызда жүк таситын қызыл түсті вагонға тиеп Орынборға әкеледі. Бір айдан соң тұтқын әйелдер Челябин қаласына жеткізіліп, содан кейін ғана Ақмола лагеріне жетеді. Лагердің өмірі туралы былай деп жазады: «... Біздің лагерьде елдің барлық түкпірінен келген 17 мың әйел болды. Барақта 200-300 адамнан тұрдық. Жататын жеріміз мал қораға ұқсайтын. Лагерде үлкен шаруашылық болғандықтан жасамаған жұмысымыз жоқ. Аштық пен суықтан, аурудан әйелдер өліп те жатты. Өлген әйелдерді үлкен шұңқыр қазып соған бәрін бірге көме салатын. Мен әлсіз әрі аурушаң болдым. Менің тірі қалуыма себін тигізген әйелдердің қамқоры еді. Бізден соғысты да жасырды. Майданда не болып жатқанын білмедік те. Мен төрт ағамның соғысқа кеткендігін кейіннен барып білдім...” (Сапарова, 1993: 3).

Темников лагерінде болған Е. Вялова-Васильева: “Ежедневно выводили на работу, состоящую из бессмысленной переноски камней из одного конца лагеря в другой или переноске песка на дырявых, сломанных носилках, который весь высыпался по дороге. Все это делалось только для того, чтобы занять женщин хоть какой-то работой” (Вялова-Васильева, 1990: 3) – десе, Мария Львовна Даниленко: “Заклученных держали скученно. В спальном бараке, где одновременно содержалось 360 человек, воздух был спертый. Чтобы выжить, женщины собирали на помойках кочерыжки и варили их. Их запахом так пропитывался воздух, что, когда конвойрам требовалось пересчитать нас, они, не заходя внутрь, просили сделать это кого-нибудь из дежурных старушек...” (Елисеева, 2002: 3), - деп сол кездің ақиқатын көрсетеді. Ал, Мәриям Қамбарқызы өз естелігінде түрмедегі заңсыздықтарды, әсіресе күзетшінің қарсылық танытқан бір әйелді атып та тастағанын айтады.

1937-жылдың ортасында Карлагта жаңа туған бұзаулар мен торайларды бағатын фермалар ұйымдастырылады. Фермаға түнгі бақташы болып орналасқан Құсни апай бұзаулар мен торайларға беретін күнжараны ашыққан әйелдерге тығып таситын болған. Ол кісінің жолдасы Есім Байғаскин (Алматы мал дәрігерлік институтының ректоры болған) де “халық жауы” ретінде ұсталған еді. Әзиза Рысқұлова мал дәрігері, ал Мәриям Қамбарқызы ферма меңгерушісі болғанда, лагерьдің шағын қасапханасынан сойылған малдың майын жасырып, тығып әйелдерге тасыған. Әйелдердің жағдайларының жақсара бастағанын сезіп, күдіктенген түрме қызметкерлері Мәриям апайды түрмеге қайта қамап, кейін “Долинкаға” ауыстырады (Қозыкеев, 1990: 3).

Уәзипа Майжолова-Күленованың естелігінде: «Лагерде таңғы сағат төрттен кешкі сағат алтыға дейін үзіліссіз жұмыс жасайтынбыз. Ет дегенді көрмейміз. Жұмыс басына түсте бір булочка мен шәй алып келеді. Орыс, грузин, армян, түркі әйелдері барлығымыз бір кісіден туғандай бір-бірімізге жанымыз ашып тұратын. Бірде мен, Ақмоланың боранды қысты күндерінде, лагерьдің шығыс жағындағы қамыс көлге түсіп кеттім. Әрең дегенде шықтым. Үсті-басымның бәрі мұз болып қатып, денеме киімдерім жабысып қалған. Күзетшіге баракқа

барайын десем, қашып кетеді деп жібермеді. Содан кешке келіп, барактағы әйелдер денемдегі жабысып қалған киімдерімді жібітіп, мені босатып алды. Сол оқиғадан кейін қазір менің тырнақтарымның бәрі аппақ цемент сияқты опырылып түсіп жатады» (Страницы, 2002: 170)-деп, лагерьдегі әйелдердің ауыр жағдайын көрсетеді.

Қазақ көркем әдебиет баспасының жауапты қызметкері Абат Әлібаевтың жұбайы, ҚазОАК-нің аппаратында қызмет жасап жүргенде, 1938-жылы 10-сәуірде тұтқынға алынып, “АЛЖИР”-де жазасын өтеген Зағипа Тінәлина өз естелігінде сотталған әйелдердің өмірі туралы былай деп айтады: “Алматы абақтысынан бізді Қарағанды лагерінің Ақмола бөлімшесіне айдады. Бірақ ол жерге де діңкелеп жете алмай, Новосибирск мен Челябі түрмелерінің тұтқындарды жан-жаққа бөлетін сасық қапасында біздерді айлап ұстаумен болды. Ондағы тартқан азап пен қорлықты айтып жеткізу қиын. Саяси тұтқындар ғана емес, небір баскесер ұры-қары, жезөкшелермен жан төзгісіз жағдайда, тығыз камераларда жаттық. Жалғыз жазықсыз әйелдер болсақ бір сәрі-ау, тым құрыса, жанымызды түсінісіп, бір мүдде жолында шыдау керек болғандықтан, бір-бірімізге қамқор, сүйеніш бола, шыдап бағар едік. Ел алдында да, Отан алдында да кіршіксіз таза арымызды ардақтап, соның өзін дәтке қуат деп, түбі ақталатынымызды, жар-жолдас-ерлеріміз де ақталады деген сеніммен жүрудің өзі қандай еді! Әділдіктің қалайда жеңетінін ту қып, осынау қорлықтар мен жан азабының қиямет-қайымында да морт сынып кетпей, алға үмітпен қарап, еңсемізді көтеріп жүрудің өзі-ерлік екен де! Ал шын қарабет қылмыскерлермен, кесімді жазасын тартқан айыпкерлермен қатар қамалып, қоса азап шегу-одан асқан қорлану, сұмдық жапа шегу жоқ шығар. “Не жазығымыз бар еді, о құдай!”, - дегенде жалғыз жанымыз үзіліп кетердейтін. Төзе алмай ақыл-есінен айрылғандар қаншама! Мен де солардың кебін киер ме едім, егер Челябі түрмесінде еркінен еріксіз айырылып, күйеулері шеккен азап пен қорлықты қоса тартып, көздері төрт бола, бір үміт пен бір үкімнің хабарын күтумен отырған небір мықты әйелдерді кездестірмегенде!

Тіршіліктен түңіліп, күйреп, құрып жүрсең де шыдауға тиіс болғандықтан шыдауға тура келген. Тек “...көп ұзамай бәрі шешіледі, бәрі орнына қайта келеді!” - деген нық сенімнің шұйдасы созыла беретінін, жиырма-отыз жылға шейін барып, небір сенімі мықты, қажымас, қайтпас қайсарларыңның өзі күдерін үзіп, тар қапаста, қамауда, аштық пен суықтан өмірлері де үзіліп кетерін ол әйел де, мен де білмеппіз. Бізді ақыры Ақмола лагеріне жіберетін күн туды. Әлсіз үміт, қалайда елге жақын деген болымсыз қуанышпен алданған боламыз. “Мың күн пейіштен бір күн жарық” дей ме. Кіндік қаны тамған жерге, туған-туыстың маңайына келіп, көзің телмендеп, тікенек қоршаудың ар жағына бір адым шығуға зар болып: ит ішетін жуындыдай баланда дейтін тамақ ішіп, күніге белің бүгіліп құлдарша қара жұмыс істеу... тағы тағы жан төзгісіз жәбір-жапа шегу - “Әй, бұдан да өліп кеткен мың артық-ау!” - дейтін күпірлік ойға талай-талай барғыздырған, дүниедегі ең асылың - жарық сәулеленді жоқ ете салуға талпындырған небір қиямет сәттерді бастан өткіздік-ау! Әй, пенденің төзімділігіндей төзімділік жоқ-ау, деп бүгінде тамсанамын. Сотсыз-тергеусіз, адвокат сайланбай соттай салу дегенді естіп-көргеніңіз болса-міне! Тағылар заманындағыдай қағазға саусақ таңбасын бастырдық-болды, тұтқынбыз. Осындай хайуандық “заңмен” миллион жазықсыздардың тағдыры тұл болды. XX ғасырдың ортасында құқықсыз, озбыр заманның құрбаны боламыз деген ой кімнің басына келіпті? Кім жауабын береді?

“АЛЖИР” (26 нүкте) - зілкіген-зілкіген сұсты, үрейлі биік бағандар, айналдыра тікенек сымдармен қоршалған, әр мүйісте қарауыл қада, онда арсылдаған ит пен мылтығын кезенген күзетші – көз алдыға фашист қанышерлерінің концлагерін елестетпей ме? Зәрені ұшырады. Қатар-қатар барактар, адам тұратын жайдан гөрі мал немесе ит ұстайтын қораға немесе колхоздың темір-терсек сақтайтын қамбасына ұқсайды. Іші үш қатар нар (бөстекше), ертеңгісін және кешкісін сапқа тұрғызып қойып тексеру, одан айдауылмен итін өршелендіре дедектетіп қара жұмысқа апарады, алып қайтады. Ауыр жұмыстан, аштықтан әлсіреп сүйретіле түннің бір уағында бөстекшелерімізге сұлаймыз. Қыста қақап (жылытылмайтын болғандықтан), жазда монша жаққандай пысынап, керегелерінен пар тамшылап, тұншықтырып, алқымды буып, тынысты тарылтатын қапырық сасық “үйімізге” жолшыбай құлап-сүрініп, итке таланбай аман жеткенге шүкір етеміз. Бір баракта үш жүзге дейін адам тұрамыз... Құлдық дәуірдегі құлақ кесті құлдардың өмірі бізден көш ілгері шығар-ау. Бәрінен қиыны-өнебойы аш құрсак, жадауымыз. Мен мал бақтым. Күзде қамыс орамыз, белуардан мұздай су кеше, орақпен қамыс

орып баулаймыз. Норма-140 бау, күніге. Орындасаң-700 грамм нан аласың. Орындасасаң... адамда жалғыз-ақ арман болады екен: нанға тою! Күздің қара суығында үсті-басымыз суға малшына жатын орынға ораламыз. Таң сәріде қамысқа қайта дірдектеп кетеміз...

Кімдер жоқ емес арамызда: партия және мемлекет қайраткерлерінің әйелдерінен от басындағы шаруа әйелдерге дейін. Кешегі революционерлер, қатардағы партия-совет қызметкерлері, атақты артистер, жазушылар, дәрігерлер, мұғалімдер мен инженер-конструкторлар, ұшқыштар тағы, тағы дер кезінде Отанға, елге пайдасы тиетін жоғары білімді мамандар. Қылшылдаған жастан жетпіске таяп, жер таянған кемпірлерге шейін тікенек сымның ар жағында, күндіз-түні қарулы күзетпен тырп еткізбей, малша қара жұмысқа айдап, арқа еті арша, борбай еті борша болғанша аздырып, ақыл-естен айрылтып, бір жақта қалған бала-шаға, күйеуінен, жора-жолдастардан мүлдем хабарсыз, (хат-хабар жазуға да сәлем-сауқат алуға да рұқсат жоқ), тіршілік атаулыдан күдер үздіре азаптағанда, айтындаршы, жамағат, не жазығы бар еді бұлардың? ...Қандай қылмыс істеп қойып еді? “Тәңір-ау, тым құрыса, айтып, айыбыңды бетіңе бастыра айыптаса ғой?..” – деп жан шырқырай айқайлағың келгенімен, үнің көмейінде тұншығатынын білесің... Білесің де (жан-жағыңа үрейлене қарап жүру-әдет!), тіліңді қырши тістеп, шыдау үшін ғана тырысып бағасың. Шыдай алмай өліп кеткендер көп: осы маңайда өлгендерді апарып (арбаға өліктерді бөренеше тиеп...), мал құсатып көміп тастайтын орын бар. Жерге тапсырудың хайуаннан айырмашылығы: өлген кісінің башпайына тақтайша байлап, оған нөмірлеп (таңбалап десе де), марқұмның анықтамасы қысқаша жазылады” (Дәуренбекова, 1993: 195-196).

Сұлтанбек Қожановтың жұбайы Күләнда апаның естелігінде: “...Сұлтанбекті тұтқындап алып кетті, біз бала-шағасы үрпиісіп, бір-бірімізге сүйенісіп, жылап-сықтап қала бердік... Қоярда қоймай сұраулар салу арқылы 3-4 күн арасында Сұлтекеңнің қайда апарылғанын анықтадық. Оның маңайы толған біз сияқты жоқ іздеген міскендер. Дайындаған тамақты, кейбір керек-жарақты нәрселерді кішкене қақпадан әрмен жылжытудың сәті түскен күнгі қуанышта шек болмайды екен. Ал оның қабылданбай, кері қайтарылған күнгі тартатын жан азабыңды, құдай ешкімге көрсетпесін, сөзбен жеткізу мүмкін емес... Анда-санда айналасы 4-5 минут шамасы Сұлтекеңмен тілдесіп қалып жүрдім. Қанша маған білдірмеуге тырысқанмен, жағдайының төмен екені бесенеден белгілі. Дене бітімі жұқарып, бет жүзі сарғыштанып барады. Дауысы да өзгерген... Тағдырға не шара! Сұлтекеңнен хат-хабар күтіп жүрген беймаза күндердің бірінде “халық жауының әйелі” ретінде өзім де тұтқындалдым...

Ағайын-туыстар ше? Олар неге жым-жырт. Біздерді шынымен жау деп санайды-ау шамасы. Бір-бірімен қабаттасып, көкірекке кептелген осы жайттар жүрекке шаншудай қадалып, естен тандыра жаздайды. Жылай-жылай көздің жасы да түгесіліпті. Кей мезгіл бүйгіп қор болғанша, өлген артық деп, өзінді-өзің жоқ қылудың тәсілдерін ойлайсың. Біраздан соң сабаңа түсесің. Өзіңді-өзің құртқаннан не түседі? Өмір көші сенсіз тоқтап қалмас. Жарық дүниеден артық не бар. Бұлай бола бермес. Дұрыстық, әділдік орнына келер.

Мен аялдаған дағарадай бөлменің сиқын сөзбен сипаттау мүмкін емес. Дозақтың өзі одан артпас. Есіктен төрге дейін шынтақ айналар жер жоқ. Бір-бірімен сығылысқан мен құралыпты совет өкіметіне қауіпті жау элементтер. Мұндағылардың бәрі жеке өз басының қамын күйттейді екен. Тыныстайтын, тізе басатын жаялықтай орын үшін шаштасу, бет тырнасу дегеніңіз түкке тұрмайтын қарапайым әрекетпен пара-пар. Әлсін-әлсін айғай-шу, құлақ тұндырарлық былапыт қарғыс. Босағада тұратын дәрет сындыратын темір бөшкенің жанында арқамды қабырғаға сүйей, жүремнен шоңқиып отырып, жан-жағыма бағдарлай қараймын. Санқилы адамдар. Бір қатары-кешегі бірге жүрген, бір дастарқаннан дәм татысқан сыйлас замандастар. Бір қатары-сұр үйдің ауласын өзіммен бірге бүрсеңдей күзетіскен еңбегі еш, тұзы сор, аты-жөні беймәлім көз таныстар. Ал енді біреулері– аузы-басы бейпіл, балағатпен баттасқан, ар-ұяттан жүрдай, ұрыс-керіс, төбелес іздеген саппастар. Мұнда ағыңнан жарылып ешкіммен шүйіркелесуге болмайды. Қауіпті. Түрменің қашаннан қалыптасқан салты бойынша, біреу-біреуге қарауыл, біреу-біреуге бақташы. Айтқан әңгіменді тыңдаушы әріптесіңнің көпірте өсіріп, бастықтың құлағына сыбырлауы мүмкін. Біз сияқты мемлекет ісінен, үлкен саясаттан бейхабар, қазан-ошақ, аяқ-табақтан өзгеде шаруасы жоқ кейуаналардың мына сандалысы ненің салдары, ненің құрметі? Бөлменің едені кісі нанғысыз баттасқан кір. Аумаған қой қора. Ал иісі ... адамнан басқа тірі жәндіктің шыдауы, тұншығып өлмеуі екі талай жайсыз да, ауыр. Беретін тамағы сын көтерместей нашар. Басқасы өз алдына,

түскі дастарқанның мәзірі - қол басындай іші шикі қара нан мен жылтырақсыз, сылдыраған капуста көже. Анда-санда сырттан келетін тағам аузыңа тимейді-сумандаған бұзық қатындар тартып жейді. Оларға әкімшілік тарапынан бақылау да жоқ, тыйым да жоқ. Сондықтанда ол жетесіздер еркін де ерке. Ал өзгелер үшін түрменің тәртібі қатал. Әсіресе, біздей “халық жауының” әйелдерінің білдірген өтінішіне, қойған талабына тиісінше назар аударылмайды. Керісінше, жер-жебіріңе жетіп, ар-намысыңды таптаиды.

Түрменің тіршілігі ерекше қатты. Құлқын сәріде дабыл қағылады. Бірден атып тұруың керек. Содан түннің бір уағына дейін жантайып аяқ суытуға рұқсат жоқ. Анда-санда жүреңнен отырып, аз-кем тыныстайсың да, кебісін тырпылдап кезесің де жүресің ...”- деп, одан әрі тергеушінің қорқытып, үркітіп тіпті қол жұмсағанын да жазады (Жұмағалиев, 1998: 3).

Мәдениетті, оқыған, оқымаса да көргені мол апа-әжелердің көрген рухани азабын жеткізу өте ауыр. Өмірде адам үшін ең ауыр әрі қиын нәрсе рухани азап екендігін кім де болса мойындайтыны анық.

Лагерде Айдархан Тұрлыбаевтың қызы Софья Берденова 8 жыл «жазасын» өтеген. Софья Берденованың өз қолымпен жазған өмірбаяны АЛЖИР музейінде сақтаулы. Естелігінде келесідей деректер жазылған: Софья Берденова 1909 жылы Петропавлде дүниеге келген. 1928 жылы Омбы қаласында 9 жылдық мектепті бітірген. 1929-1930 жж. Петропавл қаласында 4 жылдық қазақ мектебінде мұғалім болған. 1930 жылы қыркүйекте Берденов Тайжанға тұрмысқа шығып, Көкшетау қаласында тұрады. 1934 жылы Алматыға баспаға жұмысқа жіберіліп, 1937 жылы желтоқсанда НКВД күйеуіне ұстайды, 1938 жылы сәуірде өзін қамайды. 1938 жылы 10 шілдедегі КСРО ІХК Ерекше Мәжілісінің Қаулысымен Отанын сатқанның отбасы мүшесі ретінде 8 жылға сотталып, ЕТЛ-ға жөнелтіледі. 1946 жылы лагерден шыққаннан кейін Омбыда ағасының отбасында қалған екі ұлын (Алдан, 1931 жылғы, Сукият 1933 жылғы) алады.

Берденова Софьяға тағылған айып «Проживал со своей мужем Берденовым Тайжаном, знала о том что он был участником национал-фашистской террористическо- повстанческой, шпионско-диверсионной организации, но укрывала его антисоветскую деятельность, т.е. в преступлениях, предусмотренной по ст.ст.58-12 и через ст. 58-п.п.2,7,8 и 11 УК РСФСР...». Осындай айып «халық жауы» болып атылған азаматтардың әйелдеріне жалпылама тағылып, олар № 00486 бұйрық негізінде ССР НКВД Ерекше Мәжілісінің қарауына жіберілді.

Ал, Халық Есенгельдиннің жолдасы Мариам Алиханова – Исенгильдина 24 жасында Каз КСР НКВД қызметкерлері тұтқындап, 1938 жылы 10 маусымда КСРО НКВД ЕМ шешімімен 3 жылға ЕТЛ-не жіберілген. 1999 жылы 23 тамызда ақталады.

Қазақстан наркомзем жүйесінің «антикеңестік, оңшыл-троцкистік, зиянкес, террористік ұйымына қатысқан жетекшілердің» бірі ретінде тұтқындалып, 1938 жылы атылған Константин Беляевтің жолдасы Е.М. Губарева 8 жыл ЕТЛ –ға айдалады. Е.М. Губарева тұтқындалғанға дейін мамандығы химик-аналитик болғандықтан Ғылым Академиясы Қазақ филиалының аға ғылыми қызметкері болған. Меморандумда священник отбасынан шыққандығы жазылған. Тағылған айып «күйеуінің антикеңестік, оңшыл-троцкистік, зиянкес, террористік ұйымға қатысқандығын жасырған». К. Беляевқа тағылған айып: «Один их рукокодящих участников антисоветской права-троцкисткой вредительской, террористической оранизации в системе Наркоомзема Казахстана, ликвидированный УГБ НКВД КССР в 1937 году». 1938 жылы 20 тамызда НКВД ХОЗО өкілдері акт жасап, үйіннен бүкіл дүниесін тәркілеп, 117 зат алынып (қант салғыш, градусникқа дейін) Горторттағы комиссияның дүкен өкілдеріне тапсырылған.

Е. Губарева лагерден «жазасын өтеп» шыққаннан кейін, яғни 1946 жылы бұрынғы жұмыс орнынан Ростов университетін бітіргені туралы куәлігін және өзге де құжаттарын сұрап, қайта-қайта хат жазған.

ІХК-нің 1937 жылғы 15 тамыздағы №00486 бұйрығына ілігіп, «жауапқа тартылған» аналар КСРО ІХЛ жанындағы Ерекше Мәжіліс қарауына (на рассмотрение) жіберілген.

Қорытынды. Жазықсыз сотталып, “жазаларын” өтеген аналар түрме, еңбекпен түзету лагерьлерінде тек қана күйеулері мен балаларын ойлап, болмашы ғана үмітпен өмір сүрді. Гүлнәр Дулатова апамыз “Тағдырластар немесе 20-30 жылдарда халық жауы” атанып, қуғынға ұшыраған аяулы азаматтардың жарлары мен перзенттері жайлы естелігінде: “Мен сол жылдарда қасірет шеккен әйелдерді екіге бөліп қараймын. Алғашқылары күйеулері ұстала салысымен зобалаң өз бастарына туып, түрмеге қамалып, лагерьде жаза-мерзімін өтегендер.

Одан кейінгілер: күйеулері заңсыз кесіліп, жер аударылған кезде, үй-күйін тастап, аштық жылдарына қарамастан балаларын шұбыртып, күйеулерінің сондарынан еріп барғандар...”,-деп қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдері көрсетеді. Ол кісі қудалау көрген әже-апаларымыздың бастан кешкен жан азабын көзбен көріп білгендердің бірі (Дулатова, 1993: 9).

Сол бір тағдыр тауқыметін арқалаған мыңдаған әйелдердің бәрін тізіп көрсету мүмкін емес. Лагерде КСРО мемлекет басшыларының, әскери қолбасшыларының әйелдері мен жақын туыстары, Қазақстан басшы қызметкерлерінің әйелдері мен балалары, жақын туыстары жазаларын өтеді. Ең алдымен елге белгілі аса танымал қайраткерлердің бала-шағалары қуғындалды. Алжирде маршал М. Н. Тухачевскийдің қарындастары Александра және Валентина Тухачевскаялар, С. Сейфуллиннің әйелі Гүлбаһрам, А. С. Енукидзенің әйелі мен қызы, Б. Майлиннің әйелі Күнжамал, Т. Рысқұловтың әйелі Әзиза, С. Қожановтың әйелі Күләндәм, С. Мендешовтың әйелі Рәзия, Т. Жүргеновтың әйелі Дәмеш, Н. Нұрмаковтың әйелі Зүпнүн, С. А. Асфендияровтың әйелі Рабиға және Майнұр Сарымолдаева, Елизавета Садуқасова, Мария Ескараева, Мариям Тоғжанова, Әйіш Құлымбетова, Бибіжамал Сырғабекова, Сағадат Тәшитова, Шәкітай Тәтімова, Айша Қабылова, Кира Нұрмағамбетова (лагерде атылған), Жанбике Шанина, Хадиша Мусина, Зарап Темірбековтың әйелі Сақыпжамал Назарова, Уәзипа Күленова, Мағрипа Рүстемова, Әсма Шоманова, Зағипа Тінәлина, Баршын Қалменова, Мәдина Оразова, Мариям Есенгельдина, М. И. Ибрагимова, Сұлухан Базыбаева, Жанбике Шанина, С. Такенжанова, Р. Мухамеджанова, М. Мамежанова, Рахиль Плисецкая, Шүкре Сүлеймен қызы, Галина Серебрякова тағы да басқа көптеген танымал тұлғалардың аналары, әйелдері мен қыздары, апа-қарындастары азап шекті. Жазасын өтеп болғаннан кейін де сотталған әйелдерге астаналық ірі қалаларда өмір сүруге тиым салынды. Оларға сондай қалалардан 101 шақырым қашықтықта ғана қоныстануға рұқсат етілді.

Лагердегі тұтқындардың жағдайы адам төзгісіз болды. Мәселен, олар “халық жаулары” деп атанған тұлғалардың әйелдері болғандықтан, туған-туыстарына хат жазуға, яғни сыртпен байланыс жасауға хұқылы болмады. “Алжирде” адам өлімі жиі кездескен, әйелдердің кейбірі аурудан немесе қайғы қасіретке шыдамай да қайтыс болған. Әсіресе, КСРО-дағы түрмелер мен ЕТК, ЕТЛ-дарда тамақ жетіспегендіктен аштан өлгендер көп болған. 1930-жылдың ортасында ГУЛАГ әкімшілігі “аштан өлді” дегенді жасыру мақсатында дистрофия немесе алиментарная (ішкі органдар қызметінің бұзылуы салдарынан болатын ауру) деп аталатын ауруды ойлап табады. Сондай-ақ аталмыш орындардағы тұтқындардың шамадан тыс екендігін халықтан жасыру мақсатында, сотталғандардың адресін “почта жәшігі” деп те көрсеткен [218, с.13]. Лагерь күзетшілерінің заңсыздықпен аналарды қорқытып, атқан жағдайлары да жиі кездескен.

Ал, Мария Захаровна Михайлова деген азаматшаны (Қылмыстық Кодекстің 58, 169, 192 баптарымен айыпталған) лагерде аяқ киімі мен сырт киімдерін ұрлап кеткенінен қарамастан қысты күні жұмысқа күштеп шығарады. Ол кісінің жазған арызына лагерь соты тағы да он жыл түрмеге қамау мен бес жыл жер аудару жазасын қосып берген. Ал, Пелагея Абрамовна Привозко деген әйелді белгіленген жұмыс мөлшерін орындаудан бас тартқаны үшін атып тастаған. Шын мәнісінде ол кісінің жұмыс нормасын орындауға күші жетпеген. Алайда, бұл жағдай “контрреволюциялық бүлік” ретінде бағаланған. Сондай-ақ, Ольга Дмитриевна Русова деген азаматшаны “құдайға сиынғаны үшін” атса, ал Зоя Андреевна Кэоск деген әйелге лагерь бөлімінің басшысымен “дос болудан бас тартқаны үшін” тағы да он жыл мерзім берілген (Николаев, 1997: 4). Лагерде ағаш көшеттерін отырғызу науқан кезінде аналар жерге дұрыс көмілмей, шашылып жатқан әйелдер мен балалардың сүйектерін көргендіктерін де жиі жазады.

1989-жылы Известия газетінің 3-тамыздағы санында О. Стефашиннің “Варварсто как превратили в свалку место захоронения узниц АЛЖИРА” деген мақаласы жарық көрді. Онда АЛЖИР тұтқындары көмілген жердің экскаватормен қопарылғандығын көріп, облыстық құс бірлестігінің директоры К.Шубриковке жолыққанда, ол: “..Дался вам этот “АЛЖИР”! Кто-то спекулирует. Дескать, ваша Акмолинская птицефабрика (а Акмолинск в переводе “белая могила”) буквально построена на человеческих костях. Всюду могилы – под лабораторией, убойным цехом. Ну так что ж теперь, сносить фабрику? А если здесь похоронены не невинные жертвы, а мародеры?...”- деп жауап бергендігі айтылады (Стефашин, 1989: 3). Осылайша күні кешеге дейін тіршілікте қорлық пен азап көріп, бейнетпен өмірден кеткен әйелдерді өлгеннен кейін де құрметтеу ісі кешеуілдеген.

Лагерь басшылары туралы қуғын-сүргінге ұшыраған аналардың естеліктерінен азды-көпті мәліметтер ала-аламыз. Лагерде әр жылдары басшылық жасаған Журавлев, Баринов, Юзипенко, Бредихин секілді азаматтардың ішінен көзі тірі аналар С.В. Бариновтың адамгершілігі туралы көп айтады. Оның “Тұтқынның аты тұтқын. Ол саяси статьямен сотталды ма, немесе нағыз қылмескер ретінде сотталды ма, біз оған қарағанымыз жоқ. Кейбір рецидивистер тобының басқармалары түгел жұмысқа тартылды. Бұл шындық. Бізден де өкіметіміз бен партиямыз осыны талап еткен. Жасым жеткен адаммын. Қиындық болғаны рас. Көзбен көргенді жасыра алмаймын. Ал, аналарды шырылдатып, лагерьге айдау нағыз айуандық деп есептеймін. Бармағымды тістей отырып, сол күндерді әсіресе, аналардың қайғысын еске аламын. Оларға қол ұшын беретін менде қандай құдырет бар еді. Өзім қудаланып келгенмін. Менің бар қолымнан келгені-дауыс көтермедім, қолымнан келген көмек болса лагерь басшысы ретінде аяғам жоқ. Ал, басқа азаматтар жайлы сыртынан сөз айта алмаймын. Осындай уақыт өткен, балалар [63, 506.]-деген сөздері, сол бір біреудің күнін біреуге қаратқан заманның жайсыздығын дәлелдей түседі. Ал, “Алжирдің” лагерь бастығының орынбасары болған Юзипенко тұтқын аналардың өмірі туралы шындыққа жуыспайтын дәлелдерді алдыға тартады. Оның пікірінше лагерьдегі әйелдердің жағдайы жақсы болған, “Күнделікті нормасын орындап, үш уақыт тамақтанды. Олардың жеке санитарлық пункті болған, ауру-сырқауларды дәрігерлер қарап қол ұшын беретін. Лагерде өлгендер жоқ. Өз басым мұндай оқиғаны көрмедім” (Тасымбеков, 1993: 51)-деп тарих алдында ақталады. Ал, “Алжир” бейнетін көрген аналар өз естеліктерінде Юзипенконың аналар еңбегінің арқасында орден, медальмен марапатталғандығын дәлелдейді.

Адамзат қоғамында ешнәрсенің із-түсіз жоғалуы мүмкін емес. Әрбір адамның өзіндік рольдері мен статустары болатынын ескерсек, біздің әрбір әлеуметтік іс-әрекетіміздің көзден таса қалуы мүмкін емес. Ерте ме кеш пе адамдардың тарих алдында, ар мен ақиқат алдында жауап беретіні анық. Ал, адам табиғатының әлсіздігі-оның шындықты шырмау ретінде қабылдап, ақиқатқа мойынсұнбауында. Біз тек қана сатқындықты, опасыздықты сол бір сұм заманнан көреміз! Бірақ заманның өзі адам талабы мен пиғылынан дамытындығын қайда жасырамыз.

Сонымен, қылмыскерлер жазасын өтейтін орындарда зиялы қауым өкілдерінің әйелдері, апа-қарындастары, аналары немесе зиялы әйелдер де азап шекті. “Сотталған аналар” өздеріне жұмсалған шығынды еңбегімен өтеп қана қоймай, мемлекетке табыс та әкелді. Олар ауыр жұмыстарды атқарды және номерленіп қана белгіленіп, ешқандай құқықтарды иелене алмай рухани азап шекті. Кеңестік саясат адамдарды өз қоғамынан өгейлендіріп, түрме мен ЕТЛ-не қамап, санаға қорқыныш пен үрей ұялатты. Тұтқындағы аналар түрме, ЕТЛ қызметкерлерінен жанға тиетін ауыр сөз де естіді, тіпті кейде таяқ та жеді. Түрмеге қамауды білген мемлекет тұтқындағы әйелдердің жағдайын ескеріп, елемеген де. Олардың жағдайына қарағанда, лагерь күзетшілерінің иттері мен лагерде өсірілетін малдардың күтімі жақсы болған. Аштық пен суықтан, аурудан әйелдер арасында адам өлімі жиі кездескен.

Сәбилерін жан-жақтан іздеп жүріп, табандылықпен тауып алып, тегін ұмыттырмай, қиыншылық көре жүріп, оқытып, тәрбиелеген аналардың қайраты, ерлігі кейінгі ұрпаққа мәңгілік үлгі-өнеге. Олар жүректері қайғы-шерге толған, әбден шаршап-шалдыққан, бірақ белден кешкен азапқа төтеп бере білген рухы биік, ерекше әйелдер болатын.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Алғашқы қарлығаштар / Құраст. Д. Дәуренбекова. Алматы: Қазақстан, 1993. 208 б.
Вялова-Василева Е. Незаметно приблизит сроки // Индустриальная Караганда. 1990. 20 июня.
Жак Росси. Справочник по ГУЛАГУ. М.: Просвет, 1991. Ч. 1. 548 с.
Жұмағалиев С. Үрейлі күндер // Қазақ әдебиеті. 1997. 27 мамыр.
Жұмағалиев З. Сыр сандық // Орталық Қазақстан. 1998. 12 ақпан.
Дулатова Г. Тағдырластар немесе 20-30 жылдары «халық жауы атанып, қуғынға ұшыраған азаматтардың жарлары мен перзенттері жайлы естелік // Қазақстан әйелдері. 1993. № 12. 7-9 б.
Елисеева Л. Лица Алжира // Известия. 2002. 31 мая.
Кравченко А.И. Социология. Екатеринбург: Деловая книга, 1999. 368 с.

Кукушкина А.Р. История создания и функционирования Акмолинского лагеря жен “Изменников Родины” (30-40 годы XX века): Автореф. дис.... канд. истор. наук. Караганда, 2001. 30 с.

Қозыкеев О. Карлаг қаласындағы қос қызғалдақ // Ақ жол. 1990. 11 шілде.

Николаев В. Женщины ГУЛАГа // Казахстанская правда. 1997. 31 мая.

Сапарова М. Узница Карлага // Кустанайские новости. 1996. 26 марта.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. М.: Республика, 1993. 223 с.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923-1960: Справочник. М., 1981. 479 с.

Собрание кодексов РСФСР редакции 1926 г. М.: Юр. изд. НКЮ РСФСР, 1928. 1183 с.

Стефашин О. Варварство как превратили в свалку место захоронения узниц “Алжира” // Известия. 1989. 3 августа.

Страницы трагических судеб / Сост. Е.М. Грибанова, А.С. Зулкашева и др. Сборник воспоминаний жертв политических репрессии в 1920-1950 гг. Алматы: Жеті Жарғы, 2002. 448 с.

Тасымбеков А. Жан дауысы. АЛЖИР архипелагы. Алматы: Жазушы, 1993. 223 б.

Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК за 1929-1930 гг. // Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві (Ақтөбе ОМА). 13-қ.; 2-т., 1-іс. 6-п.

Циркуляры сводные ведомости и акты. 31.01.1929 – 7.05.1931 г. // Астана қаласының мемлекеттік архиві (Астана ҚМА). 65-қ.; 1-т., 5761-іс. 9-п.

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда, 1997. 175 с.

References

Algashqy qarlyqashtar [The first swallows] / Qurast. D. Darenbekova. Almaty: Kazakhstan, 1993. 208 p. [in Kazakh]

Vyalova-Vasileva E. Nezametno priblizhit sroki [Imperceptibly brings the deadlines closer] / Industrial'naya Karaganda. 1990. 20 iyunya. [in Russian]

Zhak Rossi. Spravochnik po GULAGU. [Handbook of the GULAG]. M.: Prosvet, 1991. Ch. 1. 548 s. [in Russian]

Zhumagaziev S. Urayli kunder [Terrible days]// Kazakh Adebieti. 1997. 27 Mamir. [in Kazakh]

Zhumagaliev Z. Syr sandyk [Secret box]// Ortalyk Kazakhstan. 1998. 12 akpan. [in Kazakh]

Dulatova G. Tagdyrlastar nemese 20-30 zhyldary «halyq zhauy atanyp, kugynga ushyragan azamattardyn zharlary men perzentteri zhajly estelik [Destined comrades, or a memoir about spouses and children of citizens who were "enemies of the people and persecuted" in the 20s and 30s] // Qazaqstan әжелдері. 1993. № 12. 7-9 б. [in Kazakh]

Eliseeva L. Lica Alzhira [Faces of Alzhir]// Izvestiya. 2002. 31 maya. [in Russian]

Kravchenko A.I. Sociologiya [Sociology]. Ekaterinburg: Delovaya kniga, 1999. 368 s. [in Russian]

Kukushkina A.R. Istoriya sozdaniya i funkcionirovaniya Akmolinskogo lagerya zhen “Izmennikov Rodiny” (30-40 gody HKH veka) [History of the creation and functioning of the Akmola camp for wives of “Traitors to the Motherland” (30-40s of the twentieth century)]: Avtoref. dis. ...kand. istor. nauk. Karaganda, 2001. 30s. [in Russian]

Qozykeev O. Karlag qalasyndagy qos qyzgaldaq [Double tulip in the city of Karlag] // Aq zhol. 1990. 11 shilde. [in Kazakh]

Nikolaev V. Zhenshchiny GULAGa [Women of the Gula]// Kazhstanskaya pravda. 1997. 31 maya. [in Russian]

Saparova M. Uznica Karlaga [Prisoner of Karlag] // Kustanajskie novosti. 1996. 26 marta. [in Russian]

Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov o repressiyah i reabilitacii zhertv politicheskikh repressii [Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression]. M.: Respublika, 1993. 223 s. [in Russian]

Sistema ispravitel'no-trudovyh lagerej v SSSR 1923-1960: Spravochnik. [The system of correctional labor camps in the USSR 1923-1960: Handbook]. M., 1981. 479 s. [in Russian]

Sobranie kodeksov RSFSR redakcii 1926 g. [Collection of codes of the RSFSR, 1926 edition]. M.: YUr. izd. NKYU RSFSR, 1928. 1183 s. [in Russian]

Stefashin O. Varvarstvo kak prevratili v svalku mesto zahoroneniya uzbek "Alzhira" [Barbarity: how the burial site of female prisoners of "Algeria" was turned into a dump] // Izvestiya. 1989. 3 avgusta. [in Russian]

Stranicy tragicheskikh sudeb [Pages of tragic fates] / Sost. E.M. Gribanova, A.S. Zulkasheva i dr. Sbornik vospominaniy zhertv politicheskikh repressii v 1920-1950 gg. Almaty: ZHeti Zhargy, 2002. 448 s. [in Russian]

Tasymbekov A. Zhan dauysy. ALZHIR arhipelagy [The voice of the soul. ALZHIR archipelago]. Almaty: Zhazushy, 1993. 223 b. [in Kazakh]

Otchety i otchetnye doklady o rabote ITK za 1929-1930 gg. [Reports and reports on the work of the ITK for 1929-1930. // State archive of Aktobe region (SAAR). F. 13. In. 2. C. 1. L. 6. [in Russian]

Cirkulyary svodnye vedomosti i akty. 31.01.1929 – 7.05.1931 g. [Circulars, consolidated statements and acts. 31.01.1929 - 7.05.1931] // State archive of the city of Astana (SAA). F. 65. In. 1. C. 5761. L. 9. [in Russian]

Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D. Karlag [Karlag]. Karaganda, 1997. 175 s. [in Russian]